

رهبری در سازمان آموزشی و تبیین بعد معرفتی آن در منابع اسلامی

□ محمد آصف سلطانی *

□ عبدالحکیم رحیمی *

چکیده

این پژوهش در صدد طراحی مدل بعد معرفتی رهبری در سازمان‌های آموزشی، در پاسخ به سؤال چيستی بعد معرفتی رهبری در سازمان‌های آموزشی، با نگرش به منابع اسلامی است که با روش اسنادی و کتابخانه‌ای به صورت توصیفی- تحلیلی انجام گرفته است. در این روش، برای جمع‌آوری اطلاعات از ابزارگردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای بهره گرفته شده و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش اجتهادی ناظر به تحلیل محتوی استفاده شده است.

نتایج و دست‌آوردهای این تحقیق نشان می‌دهد که عقل در زندگی انسان‌ها نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. ابتکار، نوآوری و خلاقیت انسان که موجب تحول و تکامل انسان و جامعه انسانی می‌شوند، همه از جلوه‌های عقل آدمی است. حتی می‌توان گفت: سعادت و شقاوت انسان به مقدار عقل و نحوه بهره‌گیری او از این نعمت الهی بستگی دارد. رهبری آموزشی دارای بعد معرفتی نه تنها می‌تواند در میان پرسنل سازمانی خویش نفوذ کند، بلکه قادر است از مرز جغرافیایی و سازمانی خویش عبور نموده و دیگر قلوب را نیز تسخیر نماید.

کلیدواژه‌ها: رهبری، عقل، سازمان، سازمان آموزشی، معرفت، معرفت توحیدی.

---

* کارشناسی ارشد علوم تربیتی جامعه المصطفی ص العالمیه (mohammadasefsoltani1977@gmail.com).

** فارغ التحصیل چهار حوزه علمیه (ahrahimee@gmail.com).

مقدمه

دو واژه رهبر و رهبری به صورت پیوسته در جامعه، رسانه‌های عمومی، جراید و امثال آن، اکثراً در موارد مذهبی و رأس‌الهرم سیاسی استعمال می‌شود و کمتر به این حقیقت معطوف بوده که رهبری در روابط انسانی، خانواده، سازمانی، فردی و اجتماعی و امثال آن‌ها مصادیق زیادی دارد؛ لذا در احادیثی که از پیامبر ﷺ نقل شده است، می‌خوانیم: «إِذَا كَانَ ثَلَاثَةٌ فِي سَفَرٍ فَلْيُؤَمِّرُوا أَحَدَهُمْ» (قاسمی، ۱۴۱۸؛ ری شهری، میزان الحکمة، آداب سفر). اگر سه نفر در سفر باشند، باید یکی شان را به عنوان امیر و سالار انتخاب کنند.

از سویی چنانچه می‌دانیم، دنیا پیوسته و به سرعت زیاد در حال تغییر و دگرگونی است. رقابت‌های میان سازمانی نیز جنبه جهانی پیدا می‌کند و بالاخره محیط و سازمان‌ها به صورت جبری و قهری نامطمئن و آزاردهنده می‌شود.

در چنین شرایطی اولاً باید با استفاده از علم و معرفت خدادادی دنیای بهتری بسازیم و ثانیاً دین اسلام از متریان خود در اصول خود تحقیق (به دست آوردن مطلب از راه تفکر و تعقل) می‌خواهد.

برای مردم آزادی فکری قایل است. می‌گوید: لا اله الا الله که در آن تفکر نباشد نمی‌پذیرد، نبوت و معادی را از راه رشد فکری انتخاب نشده است قابل قبول نیست. در حقیقت آموزه‌های دین به مردم آزادی تفکر می‌دهد و مردم را از جهت روحی نمی‌ترساند، نمی‌گوید مبادا در فلان مسئله فکر کنی که این، وسوسه شیطان است و اگر در تو پیدا شد با سر در آتش جهنم می‌روی که اگر چنین تعاملی بین رهبری آموزشی و متریان صورت گیرد هرگز فکر آنها در مسایل دینی رشد نمی‌کند

پیامبر ﷺ: از امت من نه چیز برداشته شده است؛ یکی از آنها این است: یعنی یکی از چیزهای که امت مرا هرگز به خاطر آن معذب نخواهد کرد این که انسان در باره خلقت، خدا و جهان فکر کند و وساوسی در دلشان پیدا شود (التَّفَكُّرُ فِي الْوَسْوَاسَةِ فِي الْخَلْقِ) (حرانی، ۱۳۶۳: ۵۱) مادامی که او در حال تحقیق و جست‌وجوست، هرچه از این شک‌ها در دلش پیدا شود خدا او را معذب نمی‌کند و آن را گناه نمی‌شمارد (مطهری، ۱۳۹۳: ۳۱۷)

از سویی دیگر پدیده جهانی شدن یکی از مهم‌ترین تغییراتی است که در محیط‌سازمان رخ می‌دهد. در نتیجه برای مقابله با این محیط‌های گوناگون مطمئن و یا نامطمئن و تغییرات مستمر، در سازمان‌های آموزشی نیاز به افرادی در نقش رهبر به شدت احساس می‌شود. بنابراین، برای بسیاری از اهل پژوهش پرسش‌های ذیل مطرح است: مفهوم رهبری چیست؟ رهبر کیست؟ رهبری اسلامی یعنی چه؟ رهبری در سازمان و نیز مفهوم رهبری آموزشی به چه معناست؟ سازمان و همچنین سازمان‌های آموزشی چه معنا و مفهومی دارند؟ معرفت و معرفت‌شناسی به چه معناست؟ بعد معرفتی رهبری آموزشی یعنی چه؟ و امثال این سؤال‌ها که باید بدان پرداخت.

بیان مسئله

وظیفه رهبران آموزشی با توجه به بعد معرفتی خویش تاثیرگذاری و جهت دهی به اراده‌های متربی است. این امر از دو راه تغییر در بینش‌ها و انگیزه‌ها میسر است. این بینش‌ها، انگیزه‌ها و احساسات است که برای متربیان موتور محرکه اراده به شمار آمده و به خواست‌ها جهت می‌دهد. در کل پیمودن تکامل، تعالی و رشد انسان در زندگی اجتماعی که دارد بدون استفاده از فرایند رهبری ممکن نیست. اگر اهل شریعت حتی چنددقیقه از رهبر خویش جدا افتد، خطرناک و ممکن است سرنوشت آنها مسیرانحرافی به خود گیرد و در نتیجه باعث شود سعادت دنیا و آخرت آنان به خطر افتد و اوضاع کواکبی را پیدا کنند که مدار و قوه جاذبه آنها از هم گسسته و همه در حال پاشیدن و درهم کوبیده شدن هستند. در اینجا برای بسیاری از اهل پژوهش، پرسش‌های ذیل مطرح است: مفهوم رهبری چیست؟ رهبر کیست؟ مفهوم رهبری آموزشی به چه معناست؟ سازمان آموزشی یعنی چه؟ بعد معرفتی که یکی از ابعاد مهم رهبری در سازمان‌های آموزشی است، به گونه‌ای که با استفاده از آن می‌توان در قلوب دوست و دشمن نفوذ کرد به چه معناست؟ «علم» به عنوان یک حقیقت وجودی و هستی - شناختی آن به چه معناست؟

و از نگاه حکایت‌گری علم و معرفت و ارتباط علم با واقع (واقع‌نمایی آن) و امکان رسیدن به واقعیت و مطابقت با آن چگونه است؟
بخش‌های پیش‌رو در صدد پاسخ به این پرسش‌ها و سوال‌های مشابه آن است؛ لذا با توجه به توضیحات فوق مسئله اصلی این پژوهش این است:

رهبری در سازمان آموزشی و تبیین بعد معرفتی آن در منابع اسلامی چگونه است؟
از این‌رو در ابتدای امر مفهوم رهبری و برخی مفاهیم مشابه آن تحلیل و سپس رهبری آموزشی با توجه به تحلیل گزاره‌های اسلامی تبیین می‌شود و سپس بعد معرفتی آن را به مقداری کمی کنکاش خواهیم نمود.

اهمیت و ضرورت

متخصصان علم مدیریت، به جهت اهمیت رهبری، قرن بیستم را قرن "مدیریت" و قرن بیست‌ویکم را قرن "رهبری" می‌نامند. در حقیقت قرن ۲۱ قرن‌گذر از مدیریت (Management) به رهبری (Leadership) نام گرفته است.

موفقیت نهادها، سازمان‌ها تا حدی زیادی به کارایی و اثربخشی رهبری آموزشی همراه با بعد معرفتی آن بستگی عمیقی دارد؛ بلکه به علت پیدایش سازمان‌های جدید پیچیده، متراکم از تکنولوژی و برخوردار از انسان‌های پرنیاز، کارایی و اثربخشی پدیده رهبری نسبت به مدیریت بیشتر و بیشتر شده است و مورد توجه زیادی قرار گرفته است (حق‌وردی، ۱۳۹۱: ۲۴).
در کل با مروری به تحقیقات انجام گرفته، به نظر می‌رسد که در خصوص موضوع مورد تحقیق، خلاء پژوهشی و مطالعاتی زیادی وجود دارد؛

در نتیجه درباره ضرورت موضوع فوق، یعنی رهبری در سازمان‌های آموزشی خصوصاً به شکل جامع علمی - کاربردی آن در موردینی و دنیوی جای شبهه و تردید نیست.

معرفت‌شناسی در آموزه‌های دینی و احادیث شیعه و سنی برای اهمیت و ضرورت حیث معرفت‌شناسی رهبری آموزشی تعبیرات عجیبی داریم، مثلاً در کتاب اصول کافی می‌خوانیم: فرشته‌های آسمان با جان و دل بال‌های خویش را فرش زیرپای طالب علم می‌کنند. از ماهی

دریا و موجودات زمینی و آسمانی برایش طلب استغفار میکنند. «إِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَتَضَعُ أَجْنِحَتَهَا لِطَالِبِ الْعِلْمِ رِضًا بِهِ^۱ وَ إِنَّهُ يَسْتَغْفِرُ لَطَالِبِ الْعِلْمِ مَنْ فِي السَّمَاءِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ حَتَّى الْخُحُوتِ فِي الْبَحْرِ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۳۴).

معرفت‌شناسی نیز پایه علوم بشری است؛ زیرا بزرگان در تمامی دانش‌ها قبل پژوهش و کاوش، در قدم نخست می‌پذیرند واقعیتی وجود دارد، دستگاه‌های ادراکی بشر می‌توانند به واقعیت دست یابند، وجود خطاها در ادراک قابل تصحیح است، این هدیه و هبه الهی در ابعاد فردی، اجتماعی و فرهنگی زندگانی نقش بسیار مهم و تعیین‌کننده‌ای دارد.

رازی در رساله عشق و عقل خویش می‌گوید: دلالت‌های عقل تا حد و ساحل جبروت ادامه دارد...، عقل اوصاف آب را داراست و هرکجا که مایع حیات بخش آب برسد، پیشرفت و آبادانی‌های را پدید می‌آورد (رازی ۱۳۴۹، ص ۶۵)

از این‌رو، نگارنده در صدد طراحی و تبیین مدلی مناسب در موضوع مزبور است و بالطبع در راستای پاسخ به سؤال اصلی، توجه به ابعاد مجهول مسئله، کار پژوهشی خود را سامان می‌بخشد و بعد معرفتی رهبری آموزشی را در سازمان‌های آموزشی با رویکرد اسلامی مورد مطالعه قرار می‌دهد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

مفهوم‌شناسی واژگان

۱. مفهوم‌شناسی رهبری

واژه رهبری و یا لیدرشیپ را می‌توان گفت: شبیه واژگان چون آزادی، عشق، صلح، زیبایی و یا کلمه هستی در بحث‌های فلسفی است.

بدین معنا که همه انسان‌ها به طور ادراکی می‌دانند که واژگان فوق به چه معناست و خوانندگان آن‌ها را با تمام وجود احساس می‌کنند، ولی با این وجود، هریک از این کلمات می‌تواند تعاریف مختلف و معانی ژرفی نیز داشته باشند.

از باب نمونه رالف استاگ‌دل در یک تحقیق پیمایشی (زمینه‌یابی) که بر روی تئوری‌های

رهبری نمود، به یک نتیجه عجیبی رسید و گفت: «به تعداد افرادی که در صدد ارائه تعریفی از رهبری بودند، تعریف برای رهبری وجود دارد» (الوانی، ۱۴۰۰: ۱۲۲)

در هر حال، رهبری به عنوان نفوذ، رابطه، فرایند، اعتبار، متقاعدسازی، جهت‌دهنده، هماهنگ‌کننده، الهام‌بخش و جنبه‌ای از قدرت تعریف شده است (شیخ‌زاده، ۱۳۹۲ ص ۵۱)

به عبارت ساده، رهبری فرایند تأثرگذاری و نفوذ یک‌فرد (یا گروه) بر دیگر افراد (یا گروه) به منظور ساماندهی فعالیت‌ها، روابط و روابط در گروه یا سازمان‌های آموزشی را گویند.

۲. مفهوم‌شناسی رهبری آموزشی

علمای تعلیم و تربیت اوج مدیریت آموزشی را «رهبری آموزشی» می‌دانند. به بیان دیگر، بهترین نوع مدیریت آموزشی، مدیریت توأم با رهبری است (حق وردی، ۱۳۹۱ ص ۲۵)

از سوی رهبری آموزشی دارای معانی و مفاهیم مختلفی است و هرکسی بر حسب تجارب، احتیاجات و مقاصد خود برای آن معنا و مفهومی در نظر می‌گیرد. از باب نمونه یک مدیر و رهبر آموزشی ممکن است مدیریت و رهبری را وسیله مؤثر در بهبود برنامه‌های تربیتی بداند در حالی که یک معلم ممکن است از دریچه چشم خود، رهبری آموزشی را با بازرسی یکی دانسته، آن را تهدیدی به مقام خویشتن تعبیر نماید و معلم دیگری آن را به منزله وسیله‌ای بداند که او را در کارهایش یاری می‌دهد (طوسی، ۱۳۸۲: ۱)

وایلز (Wiles) رهبری آموزشی (Instructional Leadership) را مترادف با تسهیل‌کنندگی در امر آموزش می‌داند. او می‌گوید: رهبری-آموزشی عبارت است از یاری و مدد به بهبود کارآموزشی و هر عملی که بتواند معلم را یک-گام پیش‌تر ببرد. در واقع نقش رهبر-آموزشی عبارت است از حمایت، تقویت، یاری و مساعدت و سرانجام همکاری کردن نه دستور دادن. به عبارت دیگر، رهبری آموزشی عبارت است از یاری و کمک به ایجاد فرصت‌های بهتر برای آموختن (از سوی معلمان) و آموختن (از سوی رهبری آموزشی) (طوسی، ۱۳۸۲: ۱)

رهبری-آموزشی عبارت است از یاری به ایجاد فرصت‌های بهتر برای تعلیم و تربیت. (میرکمالی، ۱۳۸۶: ۲۵)

با توجه به تعاریف فوق می‌توان گفت: تفکیک رهبری آموزشی از دیگر رهبران، به اهداف مربوطه است و رهبری آموزشی نسبت به آن‌ها دارای مفهوم خاصی بوده و اکثراً با امور و فعالیت‌های آموزشی از قبیل مساعدت و بهبود فرایندهای تدریس، یادگیری، ایجاد فرصت‌های بهتر جهت تعلیم و تربیت است.

۳. مفهوم‌شناسی سازمان

تعریف سازمان: سازمان عبارت است از هماهنگی معقول عده‌ای از افراد که از طریق تقسیم وظایف و برقراری روابط منظم و منطقی، برای تحقق هدف مشترکی به طور پیوسته فعالیت میکنند (علاقه‌بند، ۱۳۹۳: ۴).

با توجه به تعریف فوق ویژگی‌های مشترک سازمان‌ها عبارت است از: ۱. سازمان‌ها دارای هدف هستند ۲. از افرادی تشکیل شده است ۳. به طور پیوسته فعالیت میکنند ۴. فعالیت‌های آن‌ها بر اساس تفکیک وظایف صورت می‌گیرد ۵. فعالیت‌های آنان منظم و سیستماتیک است.

۴. مفهوم‌شناسی سازمان آموزشی

سازمان‌های آموزشی، سازمان‌های خاص آموزش و یادگیری هستند که هدف نهایی آن‌ها تحقق یادگیری و پرورش انسان‌ها و ایجاد رفتارهای نسبتاً پایدار در دانش‌آموزان و دانش‌جویان است. اگر در سازمان‌های دیگر، آموزش و یادگیری وسیله‌ای برای تحقق سایر هدف‌های سازمانی مثل تولید مصنوعات و کالاها و ارائه خدمات می‌باشد، سازمان‌های آموزشی خاص انسان‌سازی و تغییر رفتار هستند.

سازمان آموزشی به عنوان مرکز تحقق یادگیری سازمانی (<https://article.tebyan.net/> 198548)

۵. مفهوم‌شناسی معرفت

شناخت، از مفاهیم بدیهی و غیرقابل تعریف است. دلیل این که شناخت قابل تعریف نیست این است که گفته‌اند: ما همه چیز را به علم می‌شناسیم، اگر بخواهیم علم را به علم تعریف کنیم، این تعریف دور مصرّح خواهد بود و اگر بخواهیم به غیر علم بشناسیم لازم است اول آن غیر علم را توسط علم بشناسیم آنگاه علم را به وسیله آن بشناسیم چنین تعریفی نیز به مثابه

همان دور مصرّح است.

پس آنچه در تعریف شناخت و یا علم گفته می‌شود، تعریف حقیقی نبوده بلکه تعریف تنبیهی است. یعنی مطلبی که در ذهن مخاطب موجود است، لیکن مورد تنبّه او نیست با الفاظ مشابه و کلمات معادل، آن معنای مرتکز در صحنه‌ی ذهن او برجسته و بارز نشان داده شود. از جمله تعاریف لفظی که برای شناخت ذکر می‌شود این است که شناخت عبارت است

از: آگاهی به واقعیت و یا راه پیدا کردن به واقعیت (جوادی آملی، بی تا: ۸۸)

معرفت مصدر عرف به معنای اطلاع یافتن از چیزی و علم پیدا کردن به خصوصیات و آثار آن است (جوادی آملی، ۱۳۹۴: ۱۴۰)

واژه معرفت در لغت به معنای مطلق علم و آگاهی است، در مقابل آن جهل قرار دارد و در اصطلاح معانی و کاربردهای متفاوتی دارد.

در مباحث معرفت دینی، معرفت شناسی و معرفت شناسی دینی، همان معنای لغوی آن (مطلق علم و آگاهی) منظور است در اصطلاح کاربرد گوناگونی دارد.

در مباحث فوق معنای لغوی آن (مطلق علم و آگاهی) مراد است اعم از اینکه در اموری حسی باشد، یا در اموری فراحسی، معرفت با واسطه باشد یا بی واسطه؛ معرفت به گزاره (معرفت قضیه‌ای) تعلق گیرد یا صرفاً به مفاهیم و اجزای تشکیل دهنده گزاره و معرفت درجه اول و یا معرفت درجه دوم باشد (حسین زاده، ۱۳۹۳: ۲۱)

به عبارت دوم، معرفت شناسی دانشی است که از علم یا معرفت بحث می‌کند و مراد از علم Knowledge نه Science یعنی منظور از علم، علم تجربی نیست بلکه مطلق شناخت و آگاهی است. پس این علم، اعم از معرفت عقلی، وهمی، خیالی حسی، شهودی، تصویری، تصدیقی و امثال آنها از جهت حکایت‌گری آن از واقع است می‌باشد (خسروپناه، بی تا: ۲).

أَنَّ الْأَصْلَ الْوَاحِدَ فِي الْمَادَّةِ: هُوَ أَطْلَاعٌ عَلَى شَيْءٍ وَعِلْمٌ بِخُصُوصِيَّاتِهِ وَأَثَارِهِ، وَهُوَ

أَخْصَّ مِنَ الْعِلْمِ، فَإِنَّ الْمَعْرِفَةَ تَمَيِّزُ الشَّيْءِ عَمَّا سِوَاهُ وَعِلْمٌ بِخُصُوصِيَّاتِهِ، فَكُلُّ

مَعْرِفَةٌ عِلْمٌ وَلَا عَكْسَ (مصطفوی، ۱۴۳۰: ۱۱۶)

تفاوت علم و معرفت

نسبت علم و معرفت نسبت عام و خاص مطلق است؛ معرفت اخص از علم است و به علمی اطلاق می‌شود که با تمیز کامل معروف از غیر خود و با ادراک خصوصیات آن همراه است. هر معرفتی علم است؛ اما هر علمی معرفت نیست.

معرفت مصدر عرف به معنای اطلاع یافتن از چیزی و علم پیدا کردن به خصوصیات و آثار آن است.

اگر شیء معلوم، به ذهن بیاید و با یکی از حواس ادراک شود، معمولاً واژه علم به کار می‌رود و چون ذات اقدس باری تعالی را نمی‌توان در ذهن تصور کرد، معلوم نخواهد شد و در نتیجه «علمتُ الله» استعمال نمی‌شود؛ اما معرفت، تمیز دادن شیء از غیر خودش است و در نتیجه «عرفتُ الله» اطلاق می‌گردد؛ چون ادراک ذات ربوبی با اوصافش (نه ادراک ذات به تنهایی به طوری که تمیزپذیر از غیر باشد)، مقدور و ممکن است (جوادی آملی، ۱۳۹۴: ۱۴۰).

۶. مفهوم‌شناسی معرفت توحیدی

معرفت توحیدی یکی از ابعاد و مؤلفه‌های الگوی رهبری آموزشی است و منظور از آن، بصیریتی است که تنها در دایره توحیدالهی قابل تفسیر است و معرفت حاصل از مجاری غیرتوحیدی مراد نیست؛ زیرا مفروضات اساسی رهبران الهی، مبانی فلسفی و اعتقادی آنان را شکل می‌دهد و اوصولا جهت‌گیری و گرایش‌های هر رهبری بر پیش فرض‌های نظری و فکری وی مبتنی است (شفیعی، ۱۳۹۷: ۵۹).

پیشینه پژوهش

تاریخچه و سیر معرفت‌شناسی (اپیستمولوژی) با مراجعه به کتاب‌های تاریخ علم و فلسفه و امثال آن، سابقه‌ای دیرینه دارد، جزو قدیمی‌ترین مسائل فکری بشر بوده و بیش از دوهزارسال از عمر آن می‌گذرد (مصباح یزدی، ۱۳۷۲: ۱۴۸).

در میان فلاسفه، سوفسطائیان، نخستین گروهی بودند که به بحث معرفت‌شناسی پرداخته

و در حقیقت زمینه تحقیق و کاوش را فراهم کرد و فلیسوفانی چون ارسطو و افلاطون و امثال آنها در پویایی این بحث گام‌های مؤثری برداشتند (شیروانی، ۱۳۷۳: ۹۲).

ارسطو به عنوان یک رهبر آموزشی اصول منطقی را به عنوان ضوابطی برای درست اندیشیدن و سنجش استدلال‌ها تدوین کرد که هنوز هم بعد از گذشت بیست و چند قرن، مورد استفاده می‌باشد و حتی مارکسیست‌ها پس از سال‌ها مبارزه با آن، سرانجام آن را به عنوان بخشی از منطق مورد نیاز بشر، پذیرفته‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۷۲: ۱۴۸).

اما در سیر معرفت‌شناسی در اسلام باید گفت: هرچند در دنیای اسلام دانش معرفت‌شناسی در کنار سایر دانش‌های اسلامی به عنوان یک علم مستقل وجود نداشته است و بابت تحت عنوان «نظریه‌شناخت» وجود نداشته، اما بسیاری از مباحث این علم در دامن سایر علوم اسلامی مانند: منطق، فلسفه، کلام و عرفان مطرح شده است.

در میان اندیشمندان مسلمان این امر با تأخیر بیشتری صورت پذیرفت، ولی به هر حال کسانی چون محمد اقبال لاهوری (۱۹۳۸ - ۱۸۷۳) در مطالعات خویش به آن توجه جدی مبذول داشتند که خود موجب تحول در ارکان فکر دینی شد.

این دانش در ایران بسیار جوان است و طرح جدی آن به چند دهه اخیر مانند زمان علامه طباطبایی رحمته‌الله و شاگردان آن بازمی‌گردد. توجه به معرفت‌شناسی دینی در آغاز با ترجمه متونی در باب فلسفه نقدی آغاز گشت و در نهایت، تحقیق و تأمل در این بخش، توجه اندیشمندان دینی را به خود جلب نمود که تأثیر زیادی بر جریان احیای دینی گذاشت و اینک و پس از انقلاب اسلامی یکی از رشته‌های فعال در حوزه دین شناسی است
<https://wiki.ahlolbait.com/%D9%85%D8%B9%D8%B1%D9%81%D8%AA>
(_%D8%B4%D9%86%D8%A7%D8%B3%DB%8C).

امکان معرفت در نگاه قرآن

یکی از مبانی و پیش‌فرض‌ها مهم در باب معرفت‌شناختی، این است که آیا اساساً شناخت ممکن است یا نه؟

آیا می‌شود انسان، جهان، هستی و امثال آنان را شناخت؟ طایفه شکاکان^۲ هم عصر سقراط، در رأس آنان پیرهون می‌گویند: شناخت قابل اعتماد و اطمینان برای انسان امری است ناممکن و این گروه برای ادعای خویش دلایل و براهین به ظاهر قوی مطرح کرده‌اند، تا جای که دکارت و از علمای اسلامی غزالی اندیشه، فلسفه و مکتب خویش را از نقطه شک شروع کرده‌اند (مطهری، ۱۳۵۶: ۱۷) اما معرفت یقینی امری ممکن، فی‌الجمله متحقق است، قابل استدلال نیز نیست و استدلال سوفیست‌ها و شک‌گرایان برای انکار آن، خود مستلزم چندین معرفت است (حسین‌زاده، ۱۳۸۹: ۳۵).

پس هرانسانی عاقلی بر این باور است که چیزهای را می‌داند و چیزهای را می‌تواند بداند؛ لذا برای کسب اطلاع از امور مورد نیاز یا مورد علاقه‌اش کوشش می‌کند و بهترین دلیل بر امکان شی وقوع آن است. نمونه از این گونه کوشش‌ها به وسیله دانشمندان و فلاسفه انجام گرفته و رشته‌های مختلف علوم و فلسفه را پدید آورده‌اند. پس امکان وقوع علم، مطلبی نیست که برای هیچ انسانی عاقلی که ذهنش به وسیله پاره‌ای از شبهات آشفته نشده باشد، قابل انکار یا حتی قابل تردید باشد (مصباح، ۱۳۷۲: ۱۶۰).

آیا از منظر قرآن معرفت امکان پذیر است یا نه؟ در صورت جواب مثبت، سه سؤال دیگری مطرح می‌شود و آن این است که راه‌ها و نیز ابزار و یا ابزارهای رسیدن به آن چیست؟ و همچنین موانع کسب معرفت کدام است؟ خوشبختانه قرآن به همه پرسش‌های فوق پاسخ داده است. ما برای پاسخ پرسش اول، به نمونه‌های از آیات قرآنی اشاره می‌کنیم.

۱. «الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» (علق: ۴) آیات این سوره اولین‌های است که بر قلب پامبر اکرم ﷺ نازل شده است و یکی از افتخارات جهان اسلام این است که قرآن و پیامبر آخر الزمان سیاست فعالیت‌های فرهنگی - تربیتی خویش با تعلیم و قلم آغاز می‌کند و این امر نشانه خوبی برای امکان معرفت است؛ زیرا تعلیم با هر ابزاری فرع امکان است.

۲. «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ»، بگو ای حبیب من آیا کسانی که می‌دانند با کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟ این آیه ضمن بیان امتیاز صاحبان دانش، امکان معرفت را مفروغ‌عنه و مسلم دانسته است.

آیه ذیل به تشویق مردم و انگیزه‌دهی در جهت کسب دانش پرداخته است و نیز به پاداش آنها در دنیا و آخرت اشاره میکنند و می‌گویند: پاداش تلاش دانش‌پژوهان از سوی خدای عالم، بالا رفتن درجات (دنیوی و آخروی) آنها خواهد رفت.

۳. «یا ایها الذین آمنوا إذا قیلَ لکم تفسّحوا فی المجالسِ فافسّحوا یفسّح الله لکم و إذا قیلَ انشروا فانشروا یرفع الله الذین آمنوا منکم و الذین أوتوا العلم درجات و الله بما تعملون خبیر» (مجادله ۱۱)

«الرَّحْمَنُ، عَلَّمَ الْقُرْآنَ، خَلَقَ الْإِنْسَانَ، عَلَّمَهُ الْبَيَانَ»؛ خداوند رحمان، قرآن را یاد داد، انسان را بیافرید. او را راه کسب دانش آموخت. در این سوره خدای عالم خویشتن را معلم همه دانش‌ها و دانسته‌های بشر اعلان می‌کند. پرواضح است که در صورت عدم امکان معرفت برای بشر، اعلام فوق بی معنا خواهد بود.

۴. «إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصَّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ» (انفال: ۲۲)
۵. «وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ يَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ» (یونس: ۱۰۰)

از نگاه قرآن بدترین جنبنندگان، کران و لال‌های هستند که تعقل نمی‌کنند. وحی نامه الهی انسان‌ها را در بیش سیصد آیه به تفکر، تدبر و تعقل فرا خوانده است و کسانی را که به این دعوت بزرگ الهی گوش فرا نمی‌دهند، سرزنش نموده و شنوندگان ناشنوا، ناگویان مادرزاد و افراد پلیدی می‌خوانند و یادآور می‌شود که آنها شایستگی استعمال نام انسان را ندارند.

گزاره‌های فوق و دیگر تعابیر گوناگون آن، نشان دهنده امکان شناخت برای انسان است (بهشتی ۱۴۰۰، ص ۱۱۷).

قرآن و راه‌های کسب معرفت و موانع آن

اما برای پاسخ به پرسش دوم، آیه ۸ سوره حج سه راه عقلی (برهانی و تجربی، عرفانی و قلبی، نقلی و وحیانی) را برای کسب دانش معرفی می‌کند و می‌گوید: «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَجَادِلُ فِي اللَّهِ

بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ». و از مردم کس هست که همواره درباره خداوند، بدون هیچ دلیل علمی (و حجت عقلی) و هیچ هدایت (و عرفان باطنی) و هیچ کتاب روشن آسمانی، محاجّه و ستیز می‌کند.

و در آیات قرآنی دو چیز (تقوی و دعا نیایش) به عنوان ابزار و اسباب کسب معرفت معرفی شده است. یعنی انفال ۲۹، تقوی را به عنوان سبب و شرط مهم در شناخت بدون خطا و سوره سجده ۱۶ و ۱۷ دعا و نیایش در وقت سحر را وسیله دیگری برای آشنایی حقایق می‌داند. و بالاخره گناه، در آموزه‌های قرآنی کبر و دنیاطلبی را به عنوان موانع کسب (انفال: ۲۹؛ مطفین: ۱۴؛ غافر: ۵۶) معرفت معرفی می‌کند. چنانچه در روایات اسلامی حب دنیا را اساس خطا پیشگی انسان معرفی می‌کند (شفیعی، ۱۳۹۷: ۶۹)

کاربرد بعد معرفتی رهبری آموزشی در قرآن و روایات

کاربرد بعد معرفتی برای رهبری آموزشی در موارد گوناگون در قرآن و روایات و نیز الگوهای معرفتی آن فراوان است. در داستان خضر نبی علیه السلام و حضرت موسی علیه السلام، مربی یعنی خضر برای اهمیت این بعد و نشان دادن قدرت کاربردی آن در سازمان آموزشی خویش استفاده‌های جالب و شگفت‌انگیز می‌کند و با استفاده از آن برای سامان بخشیدن وضع موجود سازمان آموزشی و نیز سازمان بخشیدن آن در آینده استفاده‌های خوبی نمود که با کمال تأسف جناب موسی علیه السلام به شرایط و قرداد سازمان آموزشی عمل نکرد و در نتیجه حضرت خضر علیه السلام کاربرد عملی بعد معرفتی را متوقف نمود (کهف: ۶۵ - ۸۴)

اگر جناب موسی علیه السلام به تعهدات سازمانی خویش عمل می‌کرد، حضرت خضر علیه السلام کاربردهای بیشتری از این بعد را نشان می‌داد؛ لذا چنین رهبری آموزشی را از دست داد و این امر به قدری در قلب حضرت موسی علیه السلام سنگینی نمود که بعدها از موسی علیه السلام پرسیدند از مشکلات دوران زندگی از همه سخت‌تر را بگو، گفت: سختی‌های بسیاری دیدم ولی هیچ یک همانند گفتار خضر علیه السلام که خبر از فراق و جدایی داد، بر قلب من اثر نکرد" (مکارم شیرازی،

آصف بن برخیا یکی دیگر از الگوهای بعد معرفتی رهبری آموزشی در قرآن است. ایشان نیز کاربرد بعد معرفتی را در حضور سلیمان نبی علیه السلام به نمایش گذاشت و باعث اعجاب پرسنل آموزشی آن روز و امروز شد.

تجزیه و تحلیل و منظور از بعد معرفتی رهبری آموزشی

برای دست‌یابی به نظریه رهبری در سازمان‌های آموزشی، با نگرش به منابع اسلامی و تدوین الگوی آن، به عنوان یک پژوهش اکتشافی شایسته است به مؤلفه‌های رهبری آموزشی و ابعاد (معرفتی، عاطفی، رفتاری) آن پرداخته شود.

ما پیرامون اولین بعد از ابعاد سه‌گانه رهبری، یعنی بعد معرفتی با زیرمجموعه‌های مخصوص به آن بحث خواهیم نمود و برای تجزیه و تحلیل آن را به صورت سؤال اصلی طرح نموده و می‌گوییم: منظور از بعد معرفتی رهبری آموزشی چیست؟

خدای عالم قوه به نام معرفت و عقل به انسان کرامت فرموده است؛ تا به وسیله آن به تفکر و آگاهی بسیط دوران اوان زندگانی خویش عمق بخشد و به این ترتیب بتواند رفتار و غرایز خویش را سامان و سازمان بخشد و به مسیر اصلی آن هدایت کند (حسن ملکی، ۱۳۸۹: ۶۱). این هدیه و هبه الهی در ابعاد فردی، اجتماعی و فرهنگی زندگانی نقش بسیار مهم و تعیین‌کننده‌ای دارد. برای مثال رازی در رساله عشق و عقل خویش می‌گوید: دلالت‌های عقل تا حد و ساحل جبروت ادامه دارد...، عقل دارای اوصاف آب است و هرکجا که مایع حیات بخش آب برسد، پیشرفت و آبادانی‌های را پدید می‌آورد (رازی، ۱۳۴۹: ۶۵)

در الگوی رهبری آموزشی از منظر منابع اسلامی، بعد معرفتی آن بر بنیان و بنیادهای فکری زیربنایی معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی در نگاه توحیدی مبتنی است. در حقیقت موارد فوق عناصر و اجزای مهم بعد معرفتی یک مدیر و نیز یک رهبری آموزشی است، تمام گزاره‌های دینی به اینها برمی‌گردد، شناخت عمیق و دقیق آنها به شناخت اساسی رهبری آموزشی خواهد انجامید.

الف) معرفت‌شناسی از نقطه نظر رهبری آموزشی اسلامی، در باره نحوه کسب معرفت،

آگاهی و شناخت او از پدیده‌ها برمی‌گردد.

ب) هستی‌شناسی به درك و دیدگاه او نسبت به عالم هستی برمی‌گردد.

ج) انسان‌شناسی به درك و دیدگاه رهبر نسبت به ماهیت انسان و چیستی آن برمی‌گردد.
(شفیعی ۱۳۹۷، ص ۶۰).

د) ارزش‌شناسی در قالب امر ونهی از سوی خدای عالم، نیز به درك و دیدگاه رهبر آموزشی نسبت به فهم ماهیت امور ارزشی و ضدارزشی و همچنین دستورالعمل‌های از پیامبر ﷺ و علی علیه السلام در زمینه رهبری آموزشی که در دوران خلافت به ما رسیده که عمل به آنها ضروری و لازم و مبنای برای پایه‌گذاری مباحث رهبری آموزشی با نگاه به منابع اسلامی است، می‌باشد (آقا پیروز ۱۴۰۰، ص ۱۵).

نتیجه

یکی از آرزوهای مهم ما خواسته و یا ناخواسته، اینکه بتوانیم سازمان آموزشی بهتری بسازیم و در آن محیط تغییرات مطلوبی نیز ایجاد کنیم، در نتیجه کارایی (بیشترین بازده و تولید با کمترین هزینه) و اثربخشی (نگاه به اهداف) داشته باشیم.

برای این هدف، مجهز شدن به فنون و مهارت‌های تغییرمتریان، تغییرشرایط، به دست آوردن تغییرات مطلوب و همچنین پاسخ‌های مطلوب از فعالیت‌های ضروری و حیاتی کارهای آموزشی است.

ما به بعضی از نتایج و یافته‌های این تحقیق فهرست وار اشاره می‌کنیم:

۱. اولین کاربرد اساسی معرفت‌شناسی پیشینی در جلوگیری از خطای سیستماتیک و منظم ذهن بروز یافت؛ که در مراحل بعدی منجر به پیدایش معرفت‌شناسی پسینی و فلسفه نقدی گشت. فلسفه نقدی نیز تمامی علوم را به ویژه در زمینه‌های روش‌شناسی (Methodology) و تاریخ آنها مورد توجه قرار داد و به رشد و کمال جهش گونه آنها و تولد مکاتب جدید فکری و فلسفی کمک فراوان نمود

(%D8%B4%D9%86%D8%A7%D8%B3%DB%8C)

۲. معرفت‌شناسی پسینی مرزهای در دسترس جهان دانش آدمی را بسیار گسترش می‌دهد و به جامع دیدن دنیای معرفت یاری می‌رساند. همین امر به خودی خود افق‌های حیرت‌انگیزی در برابر آدمیان ترسیم می‌نماید که طرح نقشه دنیای معرفت و بخش‌های مختلف آن و نوع ارتباط این بخش‌ها را با دقت قابل قبولی ممکن می‌سازد.

۳. معارف تحول‌زای موجود در منابع اسلامی و قرآن با ساختار منسجم، اساس همه معرفت‌های لازم برای حرکت متریبان سازمان‌های آموزشی به سوی تعالی را تبیین کرده است و دعوت به فراگیری دانش و نیز شناخت اسرار و رموز هستی در آن کتاب آسمانی، نشانه این است که اولاً تحصیل معرفت و پیدایش تحولات در سازمان‌های آموزشی ممکن است.

۴. معلوم شد بعد معرفتی رهبری آموزشی در زندگی انسان‌ها نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. با این بعد می‌توان رفتار و غرایز خود و متریبان را در مسیر اصلی‌اش هدایت نمود و نیز زمینه تعالی و تحول سازمانی را به وجود آورد.

۵. ابتکار، ۲. نوآوری ۳. و خلاقیت انسان که موجب تحول و تکامل انسان و جامعه انسانی می‌شوند، همه از جلوه‌های بعد معرفتی آدمی است. برای این امر کافی است سرنوشت دیروز و امروز کره زمین را به تصور کنیم. حتی می‌توان گفت: سعادت و شقاوت انسان به مقدار بعد معرفتی و نحوه بهره‌گیری او از این نعمت الهی بستگی دارد (ملکی ۱۳۸۹، ص ۶۲).

۶. این بعد در ساحات تربیتی انسان نقش تعیین‌کننده و مهمی را ایفا می‌کند که فهرست‌وار بدان اشاره می‌شود: الف) جایگاه بعد معرفتی در تربیت اعتقادی، ب) جایگاه او در تربیت علمی ج) جایگاه او در تربیت عبادی و اخلاقی، د) جایگاه آن در تربیت اجتماعی و سیاسی (بهشتی ۱۴۰۰، ص ۱۱۲)

۷. رهبر آموزشی در صورتی که دارای بعد معرفتی باشد، نه تنها می‌تواند در قلوب پرسنل سازمانی خویش نفوذ کند، بلکه قادر است از مرز جغرافیایی و سازمانی خود عبور کند و در دیگر جغرافیا و در دل‌های مردم دور دست دنیا و حتی غیرهم مذهب نفوذ کند.

در پایان پیشنهادات و توصیه خویش را در دو حوزه پژوهشی و کاربردی بیان می‌کنیم.

یک) در حوزه پژوهشی، پیشنهاد می‌شود از سوی محققان در این زمینه کارهای علمی و پژوهشی بیشتری صورت گیرد و اگر پژوهش‌ها و تحقیقات در زمینه مزکور، به شکل گروهی انجام شود، برای سازمان‌های آموزشی بازده مطلوب و نتایج کمی و کیفی بهتری را به دنبال خواهد داشت.

دو) در جهت کاربرد پژوهش حاضر، پیشنهاد می‌شود، این اثر در سازمان‌ها عموماً و در سازمان‌های آموزشی خصوصاً مورد استفاده عملی مدیران و تمامی کسانیکه با محتوی این تحقیق و ابعاد گوناگون وجودی مدیران و رهبران آموزشی به شکل مستقیم سروکاردارند قرار گیرد؛ تا سازمان‌های مزبور از نظر کمیتی و کیفیتی تولید، بازده و نتایج بهتری را داشته باشند.

پی‌نوشت‌ها

- .....
۱. رضا به: مفعول لاجله و یحتمل آن یکون حالا بتأویل: ای راضین غیر مکرهین. (آت)
  ۲. این عقیده تاریک دانشمندانی را در کام خویش فرو برده‌اند و تاریخ فلسفه از مکتب‌های نام می‌برد که مطلقاً منکر علم بوده‌اند. مانند: سوفیسم (سوفسطایی‌گری)، سیتی‌سیسم (شک‌گرایی) و آگنوستی‌سیسم (لادری‌گری) می‌شود گفت: اینان دارای یک‌نوع وسواس ذهنی و بیماری روانی بوده‌اند (مصباح، ۱۳۷۲: ۱۶۱).

کتابنامه

قرآن کریم.

- الوانی، مهدی، مدیریت در اسلام، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ ۵، ۱۳۸۶.
- بهشتی، محمد، آموزه‌های تربیتی قرآن، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ ۱، ۱۴۰۰ق.
- پیروز، علی آقا و همکاران، مدیریت در اسلام، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ ۱۳، ۱۴۰۰ق.
- جوادی آملی، عبدالله، معرفت‌شناسی در قرآن، قم، اسراء، ۱۳۷۶.
- حق وردی، مریم، مؤلفه‌های رهبری بصیر آموزشی با تأکید بر آموزه‌هایی دینی، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۱.
- حسین‌زاده، محمد، مبانی معرفت‌شناسی، قم، مؤسسه آموزشی و پوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، ۱۳۹۳.
- حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، قم، چاپ ۲، ۱۳۶۳ق.
- دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
- رازی، نجم‌الدین، رساله عشق و عقل، معیار الصدق فی مصداق العشق، تهران، بنگاه ترجمه و نشر، بی‌تا.
- شیروانی، علی، شرح مصطلحات فلسفی بداية الحکمة و نهاية الحکمة، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۳.
- شفیعی، عباس، رهبری و تحول سازمانی در اسلام، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷.
- شیخ‌زاده، محمد، رهبری خدمتگزار، پارادایم نوین رهبری از دیدگاه اندیشمندان مدیریت، ۱۳۹۲.
- طوسی، محمدعلی، مدیریت و رهبری آموزشی، تهران، انتشارات بازتاب، ۱۳۸۲.
- علاقه‌بند، علی، مقدمات مدیریت آموزشی، تهران، نشر روان، ۱۳۹۳.
- محمد جمال‌الدین، قاسمی، محاسن التاویل، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۸ق.
- میرکمالی، رهبری و مدیریت آموزشی، تهران، نشر یسترون، ۱۳۸۶.

مطهری، مرتضی، شناخت، قم، انتشارات صدرا، ۱۳۵۶.

مطهری، مرتضی، آینده انقلاب اسلامی، ایران، قم، انتشارات صدرا، چاپ ۴۲، ۱۳۹۳.

مصطفوی، حسن، التحقيق في كلمات القرآن الكريم، بیروت، ۱۴۳۰ق.

مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الإسلامية، چاپ ۱، ۱۳۷۴.

ملگی، حسن، تعلیم و تربیت اسلامی رویکرد کلان‌نگر، تهران، عابد، چاپ ۱، ۱۳۸۹.